

UOT 581

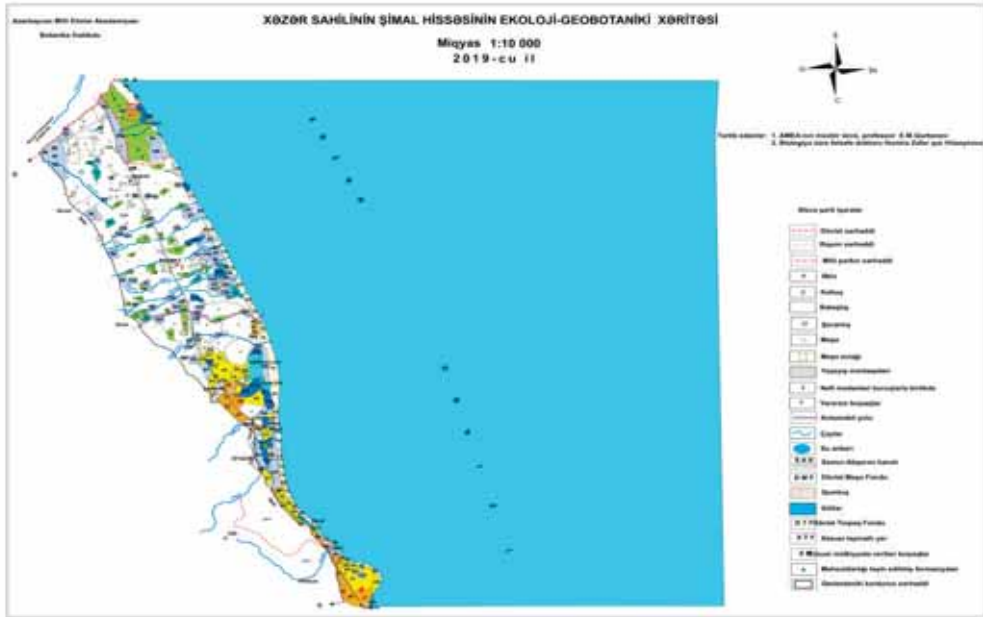
**XƏZƏR SAHİLİNİN ŞİMAL HİSSƏSİNDƏ
BOTANİKİ-COĞRAFİ RAYONLARI ƏRAZİSİNDƏ BƏZİ NÖVLƏRİN
YENİ YAYILMA AREALLARI (Azərbaycan Respublikası ərazisində)**

H.Z.HÜSEYNOVA
Bakı Dövlət Universiteti
humirahuseynova@bsu.edu.az

2018-2019-cu illərdə aparılan ekoloji-fitosenoloji, yaxud geobotaniki tədqiqatlar zamanı Xəzər sahilinin şimal hissəsində yerləşən Samur-Şabran və Xəzər sahili ovalığında, o cümlədən hər iki botaniki-coğrafi rayonları ərazisində (Azərbaycan Respublikası ərazisində) qırxbuğumkimilər (*Polygonaceae* Juss.) fəsiləsində təmsil olunan cuzqun (*Calligonum* L.) cinsinə aid qırxbuğum cuzqunu (*Calligonum polugonoides* L.), ətirşahçiqəklilərə (*Geraniaceae* Juss.) xas ətirşah (*Geranium* L.) cinsinə aid dağmıq ətirşah (*Geranium divaricatum* Ehrh.) süddüyənkimilərə (*Euphorbiaceae* Juss.) xas-süddüyən (*Euphorbia* L.) cinsinə aid Gürcüstan süddüyəni (*Euphorbia iberica* Boiss.), bənövşəkimilərə (*Violaceae* Batsch) aid – bənövşə (*Viola* L.) cinsinə xas xoş bənövşə (*Viola suavis* Bieb.), sümürgənçiqəklilərə (*Boraginaceae* Juss.) aid unutm (*Myosotis* L.) cinsinə xas-meşə unutm (*Myosotis sylvatica* Ehrh. ex Hoffm.), xas-sürvə (*Salvia* L.) cinsinə aid ənbər sürvəsi (*Salvia sclarea* L.), keçiqulağikimilərə (*Scrophulariaceae* Juss.) xas-keçiqulağı (*Verbascum* L.) cinsinə aid budaqlı keçiqulağı (*Verbascum laxum* Fillar.et.Jav.), qərənfilçiqəklilərə (*Caryophyllaceae* Juss.) xas – qoyunqulağı (*Silene* L.) cinsinə aid qumluq qoyunqulağı (*Silene arenosa* C. Koch.), həmçinin bu fəsiləyə xas –çoğan (*Gypsophila* L.) cinsinə aid Şovits çoğanı (*Gypsophila szovitsii* Fisch. et C.A. Mey.ex Fenzl.) paxlakimilərə (*Fabaceae* Lindl.) xas-paxladən (*Astracantha* Podlech) cinsinə xas– noxudvari paxladən (*Astracantha cicer* L.), həlməkimilər (*Zygophyllaceae* R. Br.) fəsiləsinə aid həlməl (*Zygophyllum* L.) cinsinə xas sirkənvari həlməl (*Zygophyllum atriplicoides* Fisch.et C.A.Mey.) və dodaqçiqəkkimilərə (*Lamiaceae* Lindl.) aid pişiknanəsi (*Nepeta* L.) cinsinə mənsub Macar pişiknanəsi (*Nepeta pannonica* L.) növlər toplanmışdır. Təyinetmə müddətində həmin növlərin Samur-Şabran, eləcə də Xəzər sahili ovalığın bitki özlüyündə yeni növ kimi yayılması müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: fitosenoz, areal, formasiya, assosiasiya, endemik, morfolojiya, fəsilə, cins, növ

Xəzər sahilinin şimal hissəsində ekoloji-geobotaniki tədqiqatlar və sistematik təhlillər aparılarkən məlum olmuşdur ki, burada bəzi bitki növlərin yayılması arealına dair məlumatlar yoxdur. Tərəfimizdən bununla bağlı həmin bitkilərin yayılma arealları müəyyən edilmiş, onların yayılma areallarını əks etdirən xəritə tərtib (1:600 000 miqyasda) edilmişdir (xəritə 1).

Material və metodika. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Botanika İnstitutunun və Bakı Dövlət Universitetinin Biologiya fakültəsi Botanika kafedrasının herbari fondlarında sistematik taksonlara uyğun olaraq növləri təyin edərəkən A.A.Qrossheymin [11], A.M.Əsgərovun [1, 2, 3, 4, 5], V.C.Hacıyevin [6, 8], E.M.Qurbanovun [7], T.S.Məmmədovun [9], «Флора Азербайджана» [7] və s. elmi əsərlərə [10, 12, 9, 15] əsasən müəyyən edilir ki, əvvəldə qeyd olunan növlər Xəzər sahilinin şimal hissəsində müvafiq botaniki-coğrafi rayonları üçün yenidir.

Yeni növləri araşdırarkən S.K.Çerepanovun [14] toplusunu əsas götürmüşük. MDB (keçmiş SSRİ), Qafqaz və Azərbaycanın florasına dair təyinedici kitablarda [12, 11, 13, 14, 9] cuzqun (*Calligonum* L.) cinsinə xas qırxbuğum cuzqunu (*Calligonum polygonoides* L.) növü Balkan yarımadası, Kiçik Asiya, İran və Cənubi Qafqazda yayılmışdır.

Polygonoides L. bitkisi ədəbiyyat məlumatına əsasən Naxçıvan MR-də Vəlidəğ düzündə [9], Kür-Araz ovalığında [13, 14, 3] yayıldığı qeyd olunur. Bu növ Azərbaycanın dənizsahili qumluqlarında qeydə alınması formasiyada edifikatorluğa malikdir. Qırxbuğum cuzqunu Siyəzən rayonun Zarat İnzibati ərazi dairəsində dənizsahili qumluqda çox seyrək (1-2 bal) halda, yaxud bolluğunda rast gəlinir. Xəzər sahilinin şimal hissəsində psammofit səhra fitosenozunda sarmaşılıq-arquziyalıq (*Convolvulum-Arguziosum*) formasiyasında qeydə alınır. Bu növ Qafqazın və Azərbaycanın endemik bitkisidir [5].

Coğrafi arealı–Səhra tipinə mənsub olan Qırxbuğum cuzqunu *Polygonoides* aşağıdakı morfoloji, sistematik əlamətlərə və ekoloji xüsusiyyətlərə xasdır.

Tədqiqatın nəticəsi. Qırxbuğum cuzqunu (*Calligonum polygonoides* L.) hündürlüyü 1,5 m-dək olub, ağımtıl qabıqlı və çox şaxəlidir. Zoğları demək olar ki, yarpaqsızdır. Budaqları əyilmişdir. Cavan zoğları uzun olub, əyilmiş vəziyyətdədir. Zoğları yaşıl və ya bozumtul-yaşıl rəngli, eləcə də buğumludur; illik budaqlanması və çoxillik budaqların buğumlarında hər yeni zoğun məhv olması nəticəsində qalınlaşmalar əmələ gəlir. Yarpaqları az bölünən, xətvəri, iynəşəkilli və ya bizvari, uzunluğu 3-7 mm, yarpaqaltlığı borulu və tez töküləndir. Çiçəkləri ikicinsli, meyvəsi fındıqcadır, meyvəsinin uzunluğu 12-16 mm, yumurtavari və cod tüklüdür. O cümlədən, həmin çiçəklər ətirli, tək, düz, sadə, 5 hissəli çiçəkyanlıqlı, yarpaqaltlığı isə boruların qoltuqlarında (5-ə qədər) yerləşir. Erkəkciyələri 12-18 ədəd, bünövrəsində erkəkciyə saplaqları qısa tükçüklü dəstəlidir. Yumurtalıqlı 4 hissəli, ucunda 4 qısa sütuncuqlu və başcıq, dişicik ağızlıdır. Meyvəsi –qozadır.

Həyati formasına görə koldur. Vegetasiyası mart-aprel ayında başlayır; çiçəklənmə və meyvəvermə, eləcə də toxum əmələgətirməsi may-iyunda müşahidə edilir.

Toplandıqlı ərazi: Siyəzən rayonu, Zarat İƏD-də qumlu səhra bitkililiyi. Dəniz səviyyəsindən – 27,0 m hündürlükdə.

Toplayanı: E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova 10 may 2019-cu il.

Ətirşah (*Geranium* L.) cinsinə xas Dağınıq ətirşah (*Geranium divaricatum* Ehrh.) növü Qafqazın və Azərbaycanın florasına dair təyinedici ədəbiyyatlarda [11, 13] qeyd olunduqlı kimi Qafqaz, Şərqi və Cənubi Qafqazda yayılmışdır.

Dağınıq ətirşah (*Geranium divaricatum* Ehrh.) bitkisi ədəbiyyat məlumatına əsasən Azərbaycanda–Böyük Qafqaz (Quba dağ massivi), Kiçik Qafqaz (Şimali), Naxçıvan dağlığı, Lənkəran dağlığı və Diabrda, orta dağ qurşaqlına qədər meşələr və kolluqlarda yayıldığı [7, 5, 3] göstərilir.

Coğrafi arealı – Boreal tipinə mənsub olan *Divaricatum* növü aşağıdakı morfoloji, sistematik və ekoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Divaricatum gövdəsi əyilib-qalxan, bozumtul və tüklüdür, hündürlüyü 20-40 sm-ə çatır. Yarpaqları növbəli və qarşı-qarşıya düzülür, eləcə də lələkvari bölümlü olub, yarpaqaltlığına malikdir. Çiçəkləri ikicinsli, aktinomorf və ihiqat çiçək yanlıqlıdır.

Ləçək və kasa yarpaqları beş ədəddir. Erkəkciyələri iki sırada düzölmüş 10 ədəddir və əsasları ilə bitişikdir. Erkəkciyələrin qaidəsində nektarlıqlar yerləşir. Ginesey (dişicik) sinkarpdır və üç-beş ədəd meyvə yarpağından əmələ gəlmişdir. Meyvəsi birtoxumlu, merikarpiyə parçalanır və qutucuqdur. Əlvan çiçəkləri və nektarı həşəratları cəlb edir.

Birillik otdur. İyunda ayında çiçəkləyə və avqustda toxum verir.

Dağınıq ətirşahı Xəzər sahilinin şimal hissəsində - Samur-Şabran ovalığı botaniki-coğrafi rayonunda yerləşən Samur-Yalama Milli Parkın meşə-kolluq fitosenozun söyüdü-lü-qızılağaclı-qovaqlıq (*Salixeta-Almisetum-Populosum*) və böyürtkənlik (*Rubuseta*) fermasiyasının növ tərkibində seyrək (1-2 bal) halda

qeydə alınır. Efir yağlı bitkidir.

Toplandığı ərazi: Xaçmaz rayonu, Samur-Yalama Milli Parkın ərazisi. Qusarçayın kənarı. Dədəli kəndin ətrafı. Yaquboba kəndin kollu örüş sahəsi. Dəniz səviyyəsindən – 28 m hündürlükdə.

Toplayanı: E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova 20 iyun 2019-cu il. .

Süddüyən (*Euphorbia* L.) cinsinə xas – Gürcüstan süddüyəni (*Euphorbia iberica* Boiss.) növü MDB-nin Qafqazın və Azərbaycanın florasına dair təyinedici ədəbiyyatlarda [12, 11, 13] qeyd olunduğu kimi Yer kürəsində Amerika, Afrika, Avropa, Aralıq dənizi ətrafı ölkələrdə, Kiçik Asiya və Qafqazda yayılmışdır.

Iberica bitkisi ədəbiyyat məlumatına əsasən Azərbaycanda – Böyük Qafqaz (Quba dağ massivi), Kür-Araz ovalığı, Kiçik Qafqaz (şimalı), Naxçıvan (düzən və dağlığı) və Lənkəran ovalığında; arandan subalp qurşağına (zonasına) qədər (2300-2500 metr) otlu yamaclarda, meşələrdə və kolluqlarda yayıldığı (5, 7) göstərilir.

Coğrafi arealı–Qafqaz tipinə mənsub olan *Iberica* aşağıdakı morfoloji, sistematik və ekoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Gürcüstan süddüyəni *Iberica* gövdəsi düz-qalxan və budaqlanan olub, yarpaqları oturaqdır. Çiçək qrupu gövdənin ucunda yerləşir. Bu növün çiçəklərində çiçəkyanlıqları yoxdur, ancaq bütün çiçək qrupu aypara və ya oval vəziciklərə oxşar 5 ləçək örtüyü ilə əhatə olunmuşdur. Çiçəkalıqları parlaq qırmızı rəngdədir, üç fındıqça meyvələri ilə səciyyələnir.

Çoxillik otdur. İyun-iyul ayında çiçəkləyir və avqustda meyvə verir.

Iberica Xəzər sahili şimal hissəsində (Samur-Şabran ovalığında) Qusarçayın kənarında allüvial-çəmən-meşə torpaqlarda formalaşan söyüdlü-qızıl-ağacılı-qovaqlıq (*Salixeta-Alnusetum-Populosum*) formasiyasında tək-tək (1 bal) rast gəlinir. Zəhərli bitkidir.

Toplandığı ərazi: Xaçmaz rayonu, Qusarçayın sahili. Xudat-Xaçmaz şossesinin kənarı. Xaraxoba kəndin örüş sahəsi. Dəniz səviyyəsindən – 43 m hündürlükdə.

Toplayanı: E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova 12 iyun 2019-cu il. .

Bənövşə (*Viola* L.) cinsinə aid–xoş bənövşə (*Viola suavis* Bieb.) növü Qafqazın və Azərbaycanın florasına dair təyinedici ədəbiyyatlarda [11, 13, 7] qeyd olunduğu kimi Avropa, Qafqaz, o cümlədən ön Qafqaz, Dağıstan, Cənubi və Şərqi Zaqafqaziyada yayılmışdır. *Suavis* bitkisi ədəbiyyat məlumatına əsasən Azərbaycanda Böyük Qafqaz (Quba dağ massivi) və Kiçik Qafqazın cənubunda, Naxçıvan dağlığı və Diabrda, eləcə də Lənkəran dağlığında yayıldığı [13, 2, 7] göstərilir. Bu növ respublikanın müvafiq ərazilərində arandan alp qurşağınadək meşə-kolluqlarda və dağ çəmənliklərdə rast gəlinir.

Coğrafi arealı–Avropa tipinə mənsub xoş bənövşə növü aşağıdakı morfoloji, sistematik və ekoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Suavis bitkisinin gövdəsinin aşağı hissəsində yerləşən yarpaqları növbəli və qarışıq düzülür. Gövdə dik qalxan, az budaqlanan və ya sadə, çılpaq və üzəri

tüküclü olub, hündürlüyü 10-30 sm-ə çatır.

Çiçəkləri yarpaqların qoltuğundan uzanan ayaqcıq üzərində tək-tək yerləşir, müntəzəm və qeyri-müntəzəmdir. Kasacıq 5 ədəd, qeyri-bərabər ölçülü kasa yarpağından təşkil olunmuşdur. Beş ləçəkdən ibarət olan tac kasa yarpağından 2-3 dəfə uzundur. Erkəkçikləri ləçəklərdə növbələşir, ləçəkləri sərbəstdir, aşağı hissəsində nektar yığılan mahmız əmələ gətirir. Yumurtalıq üstdür, bir yuvalıdır. Dışiciyin sütuncuğu birdir. Meyvələri qutucuqdur.

Çoxillik otdur. İyun ayında çiçəkləyir və avqustda toxum verir.

Xoş bənövşə (*Viola suavis* Bieb.) Samur-Şabran ovalığı (Xəzər sahilinin şimal hissəsində) dənizkənarı meşə bitkiliyində palıdlı-vələslik (*Guercetum-Carpinosum*) formasıyında ilk dəfə tərəfimizdən toplanmışdır. Dekorativ bitkidir, bağçılıq və gülçülükdə istifadə olunur.

Toplandığı ərazi: Xaçmaz rayonu, Şollar-Çaxçaxlı inzibati-ərazi dairəsi. Kəndətrafi örüş sahəsi ilə sərhədlənən meşəlik. Dəniz səviyyəsindən–36 m hündürlükdə.

Toplayanı: E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova 15 iyun 2019-cu il.

Unutma (*Myosotis* L.) cinsinə xas–Meşə unutması (*Myosotis sylvatica* Ehrh. ex Hoffm.) növü keçmiş SSRİ-nin, Qafqazın və Azərbaycanın florasına dair təyinedici ədəbiyyatlarda [13, 11, 13] qeyd olunduğu kimi Yer kürəsində, xüsusilə Aralıq dənizsahili ölkələrində, Şimali Amerikada, Orta Asiyanın dağ rayonlarında və Qafqazda, o cümlədən Cənubi Qafqazda yayılmışdır.

Myosotis sylvatica bitkisi ali bitkilərin sistematikasına aid ədəbiyyat məlumatına əsasən Azərbaycanda Böyük Qafqaz (Quba dağ massivi), Naxçıvan dağlığı, Kiçik Qafqazın şimalı və Lənkəran dağlığında, aşağı dağ qurşağından tutmuş subalp qurşağına qədər – meşələrdə və kolluqlarda, subalp çəmənələrində, yamaclarda və s. yerlərdə yayıldığı [13, 7] göstərilir.

Coğrafi arealı–Holarktika tipinə mənsub olan meşə unutması (*Myosotis sylvatica*) aşağıdakı morfoloji, sistematik və ekoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Myosotis sylvatica gövdəsi əyilib-qalxan, cod, tüküclülə örtülüdür; 20-40 sm hündürlüyündə olur. Yarpaqaltlıqsız, tamkənarlı və növbəli düzölmüşdür. Çiçəkləri qıvrım çiçək qrupuna yığılaraq, tam açılana qədər ilbiz kimi burulmuşdur. Çiçəyində tacın borusu çox qısa, mavi və göy rəngli çiçəkləri ilə səciyyələnir. Çiçəkləri–5 üzvlü olub, 4 dairədən ibarətdir. Erkəkçiklərin sayı 5 ədəddir. Dışicik iki meyvə yarpağının birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Yumurtalıq üst vəziyyətdə, ikiyuvalıdır və dörd yumurtalıq xasdır. Meyvəsi dörd hissəyə bölünmüş çəyirdəkdir. Toxumları endospermisizdir, bəzən endospermələri görünür.

Çoxillik otdur. İyun-iyul ayında çiçəkləyir və avqustda toxum verir.

Syevatica –Xəzər sahilinin şimal hissəsində (Samur-Şabran ovalığında)–çaykənarı meşə bitkiliyində qaraağacılı-qovaqlıq (*Ulmelum-Populosum*) formasıyında seyrək halda qeydə alınır. Zərərli bitki hesab edilir.

Toplandığı ərazi: Xaçmaz rayonu, Ağçayın kənarı meşədə, Xaçmaz-Şabran şossesindən 2-3 km məsafədə formalaşan allüvial-çəmən-meşə torpaqda.

Dəniz səviyyəsindən–28 m hündürlükdə.

Toplayanı: E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova 15 iyun 2019-cu il. .

Sürvə (*Salvia L.*) cinsinə aid Ənbərli sürvə (*Salvia sclarea L.*) növü Qafqazın və Azərbaycanın florasına dair təyinedici ədəbiyyatlarda [13, 11] qeyd olunduğu kimi Qafqaz, o cümlədən Şərqi Qafqazda yayılmışdır.

Sclarea bitkisi ədəbiyyat məlumatına əsasən Azərbaycanda–Böyük Qafqaz (Quba dağ massivi), respublikanın əksər rayonlarında, Naxçıvan və Lənkəran dağlığında–arandan yuxarı dağ qurşağınadək, quru yamaclarda, çay vadilərində, meşə və kolluqlarda yayıldığı [3, 7] göstərilir.

Coğrafi arealı – Şərqi Aralıq dənizi tipinə mənsub olan *Sclarea* növü aşağıdakı morfoloji, sistematik və ekoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Sclarea gövdəsi–dördkünc formada olub, aşağı hissədən oduncaqlaşmış, bozuntul-qəhvəyi, cavan zoğları isə yaşıl rənglidir; hündürlüyü 20-40 sm-ə çatır. O cümlədən, gövdəsi üzərində yarpaqlar qarşı-qarşıya düzülmüş, aşağı yarpaqları uzun saplaqlı, yuxarı hissədəki yarpaqlar isə qısa saplaqlıdır. Çiçəklər çiçək oxu üzərində sünbül çiçək qrupuna toplanmışdır. Kasacıq və zəngşəkilli, ikidodaqlıdır. Tacın üst dodağı aşağıya doğru əyilmiş, qabarıq formalı olub, 2 ləçək yarpağının, alt dodaq isə 3 ləçək yarpağının birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Erkəkciyələri 4 ədəddir, lakin ikisinin rudiment şəklində qalıqları görünür: Dişicik iki meyvə yarpağından ibarətdir. Meyvəsi dörd fındıqçaya bölünən quru meyvədir. İyun ayında çiçəkləyir və iyul-avqustda toxum verir.

Ənbərli sürvə–Xəzər sahilinin şimal hissəsində yayılan (Xəzər sahili ovalığı) yarımşəhra bitkiliyinin Yovşanlıq (*Artemisieta*) forması, eləcə də ətirli yovşanlıq (*Artemisieta lerchiana*) assosiasiyasında seyrək (1-2 bal) halda qeydə alınır. Ənbərli sürvə növü efir yağlı, dekorativ və bəzək bitkisidir.

Salvia sclarea Siyəzən rayonu, Zarat bələdiyyəsinin ərazisində Samur-Abşeron kanalının kənarında dəniz səviyyəsindən–28 m hündürlükdən ilk dəfə tərəfimizdən toplanmışdır.

Toplayanı: E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova 10 iyun 2019-cu il.

Keçiqulağı və ya Sığırquyruğu (*Verbascum L.*) cinsinə xas–Budaqlı keçiqulağı (*Verbascum laxum* Fillar. et. Jav.) növü MDB-nin, Qafqazın və Azərbaycanın florasına dair təyinedici ədəbiyyatlarda [11, 13, 12] qeyd olunduğu kimi Cənubi Avropa, Rusiyanın Avropa hissəsi, Mərkəzi Asiya, Aralıq dənizi sahili ölkələrdə və Qafqazda yayılmışdır.

Laxum bitkisi ədəbiyyat məlumatına əsasən Azərbaycanda – Böyük Qafqaz (Quba dağ massivi), Kiçik Qafqazın mərkəzi və cənub hissələrində, Naxçıvan dağlığı və Diabrda, o cümlədən orta və yuxarı dağ qurşağında quru yamaclarda yayıldığı [13, 3, 7] göstərilir.

Coğrafi arealı–Boreal tipinə mənsub olan *Laxum* bitkisi aşağıdakı morfoloji, sistematik və ekoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Laxum kökü–mil kök sistemində aiddir. Qısa saplaqlı, kənarları dalğavari yarpaqlardan ibarət rozet əmələ gətirir. Hündürlüyü 80-120 sm olan, budaqlanmaya üzəri tükcüklü gövdə inkişaf edir. Yarpaqları gövdə boyunca yuxarıya

doğru kiçik olur.

Gövdənin aşağı hissəsindəki yarpaqlar iti uca malik neştərsəkillidir. Qızılsarı rəngli çiçəkləri gövdənin ucunda piramidavari, sünbüləbənzər çiçək qrupu əmələ gətirir; 3-5 mm uzunluğunda olan kasacıq beş bölümlüdür. 20-30 mm uzunluğunda sarı rəngli tacın əsasında borucuq var və yuxarıdan isə tac beş bölümlüdür. Uzunluqları qeyri-bərabər olan beş erkəkiyə xasdır. Dışicik bir ədəddir. Yumurtalıq üst vəziyyətdədir. Meyvəsi iki tikişlə açılan çoxtoxumlu, 7-8 mm uzunluğunda ellipsşəkilli, üzəri ulduzvari tükcüklərlə örtülü olan qutucuqdur.

İkiillik otdur. İyun-iyul ayında çiçəkləyir və avqust-sentyabrda meyvə verir.

Verbascum laxum–Xəzər sahilinin şimal hissəsində yerləşən Yalama meşəliyində Samur-Yalama Milli Parkında meşə bitkiliyinə aid qaraağacılı-palıdlıq (*Ulmusetum-Guercosum*) formasıyısında seyrək (1-2 bal) halda qeydə alınır. Zərərli bitki hesab olunur.

V.laxum Xaçmaz rayonu, Tel bələdiyyəsinin torpaqları ilə Cuhutçayın 2-3 km aralı məsafəsində yayılan meşəlikdə, dəniz səviyyəsindən–28 m hündürlükdə ilk dəfə tərəfimizdən toplanmışdır .

Toplayanı: E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova.

Qoyunqulağı (*Silene L.*) cinsinə aid olan qumluq qoyunqulağı (*Silene arenosa* C. Koch.) növü Qafqazın və Azərbaycanın florasına dair təyinedici ədəbiyyatlarda [11, 3, 12] qeyd olunduğu kimi Avropa, Şimali Afrika, Meksika, Amerika və Qafqazda yayılmışdır.

Arenosa bitkisi ədəbiyyat məlumatına əsasən Azərbaycanda–Böyük Qafqaz (Quba dağ massivi), Naxçıvan dağlığında və Diabrda arandan subalpal qurşağınadək meşə, kolluq və quru yamaclarda yayıldığı [13, 1, 7] göstərilir.

Coğrafi arealı–Cənubi İran tipinə mənsub olan Topaçiçəkli qoyunqulağı (*Silene arenosa*) Azərbaycanın endemik bitki növü kimi aşağıdakı morfoloji, sistematik və ekoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

S.arenosa gövdəsi 10-40 sm hündürlüyündə olur. Yarpaqları qarşı-qarşıya, növbəli düzölmüş, sadə, tam ayalı, xətvəridir. Çiçəkləri ikicinsli, kasa yarpaqları bitişikdir; ləçəkləri sərbəstdir və beş ədəddir. Erkəkciyələri 10-dur. Yumurtalıq üçyüvalı, eləcə də sütuncuğu üçdür. Ginesey (dışiciyi) əsası ilə çoxyüvalı yumurtalıq birləşmiş iki-üç meyvə yarpağından ibarətdir. Meyvəsi dışiciklərlə açılan qutucuqdur.

Çoxillik otdur. May ayında çiçəkləyir və iyul-avqustda toxum verir.

Qumluq qoyunqulağı – Xəzər sahilinin şimal hissəsində, o cümlədən Xəzər sahili ovalıqda dəniz sahili qumlu səhra bitkiliyində dövəayağılı – xəşənbüllü – efermerlik (*Limonieta– Melieotusetum–Ephemerostum*) formasıyısında tək-tək (1 bal) rast gəlinir. Dekorativ bitkidir və yaşıllaşdırmada istifadə olunur.

İlk dəfə tərəfimizdən *S.arenosa* Xızı rayonu, Giləzi inzibati-ərazi dairəsi. Tuqçayın SAK-nın keçdiyi ərazidən, dəniz səviyyəsindən–28 m hündürlükdə

toplanmışdır .

Toplayanı: E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova 20 may 2019-cu il .

Paxladən (*Astracantha Podlech.*) cinsinə aid olan noxudvari paxladən (*Astracantha cicer* L.) növü Qafqazın və Azərbaycanın florasına dair təyinedici ədəbiyyatlarda [11, 13, 6] qeyd edildiyi kimi Avropa, Asiya, Krım və Qafqazda yayılmışdır.

Cicer bitkisi ədəbiyyat məlumatına [13, 7] əsasən Azərbaycanda–Kiçik Qafqazın şimalı, Naxçıvan MR-in dağlıq hissəsi, Böyük Qafqazın qərbi və Quba dağ massivində orta dağ qurşağına qədər ərəzidə yayıldığı göstərilir.

Coğrafi arealı–Qafqaz tipinə mənsub Noxudvari paxladəni (*Astracantha cicer*) aşağıdakı morfoloji, sistematik və ekoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Noxudvari paxladən (*Astracantha cicer* L.) gövdəsi 30-80 sm hündür-lüyündə, qısa tüklü və şaxəlidir. 10-20 sm uzunluğunda olan yarpaqları 8-15 cüt yarpaqcıqdan ibarətdir. Salxım çox çiçəkli, tacı sarımtıl, paxlaları saplaqsızdır. Yarpaqcıqları xırda və lansetvaridir. Çiçək qrupu yarımşarabənzər başcıqda olur. Ləçəkləri sarı və qısaadır. Paxlası dəyirmi-yumurtaya oxşardır.

Çoxillik otdur. İyun-iyul ayında çiçəkləyir, avqustda paxlası yetişir və toxum verir.

Noxudvari paxladəni (*Astragalus cicer*) Xəzər sahilinin şimal hissəsində–Xəzər sahili ovalığın şorəngəli səhra bitkiliyində bozaqlı–qarağanlı–çərənlik (*Eremopyreta-Salsolium-Sualdaosum*) formasıyasının bitki örtüyündə seyrək (1-2 bal) halda qeydə alınır. Yem bitkisidir.

A.cicer Xızı rayonu, yeni Yaşma kəndətrafında Samur-Abşeron kanalının və Giləzi-Abşeron şosse yolunun kənarı, dəniz səviyyəsindən 30,4 m hündürlükdə ilk dəfə tərəfimizdən toplanmışdır.

Toplayanı: E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova 25 iyun 2019-cu il.

Çoğan (*Gypsophila*) cinsinə xas–Şovits çoğanı (*Gypsophila szovitsii* Fisch. et. C.A.Mey. ex. Fenzl.) növü MDB-nin, Qafqazın və Azərbaycanın florasına dair təyinedici ədəbiyyatlarda [12, 11, 13] qeyd olunduğu kimi Avroasiya, İran, Orta Asiya və Qafqazda yayılmışdır.

Şovits çoğanı (*Gypsophila szovitsii*) bitkisi ədəbiyyat məlumatına əsasən Azərbaycanda – Böyük Qafqaz (Quba dağ massivi), Kür-Araz ovalığı, Kiçik Qafqazda (cənubi), Naxçıvanda (düzənliyi) və Diabrda–arandan subalp qurşağınadək karbonatla zəngin torpaqlarda, gilli-daşlı yamaqlarda və s. yerlərdə yayıldığı [1, 7] göstərilir.

Coğrafi arealı–Atropatan tipinə mənsub olan *Szovitsii* növünün gövdəsi–göyümtül olub, 40-70 sm hündürlüyə qalxan, əsasından budaqlanan çətirlə səciyyəlidir. Yarpaqları neştərvari, 5-10 mm enindədir. Çiçəkləri xırdadır və çoxbudaqlanan çiçək qrupuna toplanmışdır. Ləçəkləri çəhrayı rəngdədir. Kəsiciyi 2 mm-ə qədər uzunluqda, dişiciyi dəyirmi ovaldır. Kasa yarpaqları və ləçəkləri 4-5 ədəddir. Erkəkciyələri iki dairədə yerləşib və 10 ədəddir. Yumurtalıq bir ədəd, iki sütunluqlu və yarımalt vəziyyətdədir. Meyvəsi çoxtoxumlu qutucuqdur.

Çoxillik otdur. İyun ayında çiçəkləyir, iyul-avqustda toxum verir (yerüstü hissəsi küləklə qoparılır və fırlanaraq toxumları yayır).

Şovits çoğanı–Xəzər sahilinin şimal hissəsində (Xəzər sahili ovalığı botaniki-coğrafi rayonunda) dəniz kənarında formalaşan su-bataqlıq bitkiliyi yulğunlu-qamışlı-cığlıq formasıyında seyrək (1-2 bal) halda təsadüf edilir.

G.szovitsii ilk dəfə tərəfimizdən Xızı rayonu, Yaşma inzibati-ərazi dairəsinin sərhəddi ilə Hacı Zeynalabdin qəsəbəsi arasında çəmən-bataqlıq torpaqda. dəniz səviyyəsində-27 m hündürlükdə toplanmışdır.

Toplayanı E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova 25 iyun 2019-cu il.

Həlməl (*Zygophyllum L.*) cinsinə aid Sirkanvari həlməl (*Zygophyllum atriplicoides* Fisch. et. C.A.Mey.) növü MDB-nin, Qafqazın və Azərbaycanın florasına dair təyinedici ədəbiyyatlarda [12, 11, 13, 1, 9] qeyd olunduğu kimi Yer kürəsində Afrika, Avroasiya, Avstraliya, Orta Asiya, İran və Qafqazda yayılmışdır.

Sirkanvari həlməl (*Zygophyllum atriplicoides*) bitkisi ədəbiyyat məlumatına əsasən Azərbaycanda–Naxçıvan düzənliyində, eləcə də respublikanın əksər aran və dağətəyi rayonlarda aşağı dağ qurşağından orta dağ qurşağına qədər sahələrdə (gilli və şorəkətli torpaqlarda) yayıldığı [1, 9] göstərilir.

Coğrafi arealı–İran tipinə mənsub olan *Atriplicoides* Azərbaycanın nadir, reliktlə və adı “Qırmızı kitab”a daxil olunmuş növü [9] kimi aşağıdakı morfoloji, sistematik və ekoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Zygophyllum atriplicoides bitkisinin gövdəsi 80-100 sm hündürlüyündə olub, dağınıq budaqlı və qabığı ağımtıl-bozudur. Yarpaqları qarşılıqlı yerləşib, çiçəkləri müntəzəmdir. Kasa yarpaqları və ləçəkləri 4-5, erkəkcikləri isə 8-10 ədəddir. Meyvələri 4-5 yuvalı, çoxtoxumlu qutucuqdur; qutucuğu dəyirmi, qanadları çıxıntılı, hər yuvada 1-2 toxum vardır. Toxumu xırda, dəyirmi və qonur rəngdədir.

Kolcuqdur. Aprel-may ayında çiçəkləyir və iyunda meyvəsi yetişir.

Z.atriplicoides bitkisi Xəzər sahilinin şimal hissəsində (Xəzər sahili ovalığının şorəngəli səhra bitkiliyində) efemerli-çərənli-qarağanlıq (Ephemereta-Suadaetum-Salsolosum) formasıyında tək-tək (1 bal) halda rast gəlinir. Zəhərli və alkaloidli bitkidir. Eroziyaya qarşı tədbirdə və xalq təbabətində istifadə olunur.

Z.atriplicoides bitkisi Xızı rayonu, Giləzi-Sitalçay ərazisində, SAK-nın keçdiyi yerdən 1-2 km aralı məsafədə, dəniz səviyyəsindən–30,4 m hündürlükdə ilk dəfə tərəfimizdən toplanmışdır.

Toplayanı: E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova 25 iyun 2019-cu il.

Pişiknanəsi (*Nepeta L.*) cinsinə aid Macar pişiknanəsi (*Nepeta pannonica L.*) növü keçmiş SSRİ-nin, Qafqazın və Azərbaycanın florasına dair təyinedici ədəbiyyatlarda [12, 11, 13] qeyd olunduğu kimi Avroasiya, Şimali Afrika, Aralıq dənizi ətrafı ölkələrdə və Qafqazda yayılmışdır.

Nepeta pannonica bitkisi ədəbiyyat məlumatına əsasən Azərbaycanda–Böyük Qafqaz (Quba dağ massivi), Naxçıvan dağlığında, eləcə də aşağı dağ

qurşağından subalp qurşağına qədər dağ çəmənlərində, kolluqlarda, meşənin açıq hissəsində və quru otlu yamaqlarda yayıldığı [13, 3] göstərilir.

Coğrafi arealı–Atropatan tipinə mənsub olan *Nepeta pannonica* növü aşağıdakı morfoloji, sistematik və ekoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Nepeta pannonica bitkisinin gövdəsi 20-40 sm hündürlüyündə olub, dördkünclüdür. Yarpaqları sadədir, ayası tamdır və ya bölümlüdür; yarpaqaltlığı olmur. Çiçəkləri dəstələrdə yerləşib, salxım və süpürgə tipli çiçək qrupu əmələ gətirir. Kasacağı beş dişicikli, ləçəkləri ağımtıl, sarı-bənövşəyidir. Tacı boruşəkili, iki dodaqlı; üst dodaq–2, alt dodaq 3 bölümlü, erkəkciyəli üst dodaqdan uzun, öndə yerləşənlər arxadakılardan qısaqdır. Fındıqça meyvəsi hamar, yaxud qırısqıdır.

Çoxillik otdur. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir və avqust-sentyabrda toxum verir.

Nepeta pannonica–Xəzər sahilinin şimal hissəsində (Xəzər sahili ovalıqda) dənizsahili qumlu, yaxud psammofit fitosenozunda cıgli-arquziyalı-yovşanlıq (*Juncuseta-Argusetu-Artemisiosum*) formasiasında seyrək (1-2 bal) halda qeydə alınır. Efir yağlı, balverən və dekorativ bitkidir.

N.pannonica bitkisi ilk dəfə tərəfimizdən Xızı rayonu, yeni Yaşma kənd ərazisində, Samur-Abşeron kanalının kənarından, dəniz səviyyəsindən–28 m hündürlükdə.

Toplayanı: E.M.Qurbanov, H.Z.Hüseynova 20 iyun 2019-cu il.

Beləliklə, Xəzər sahilinin şimal hissəsində 2018-2019-cu illərdə apardığımız ekoloji-geobotaniki tədqiqatlar, eləcə də morfoloji əlamətlər və sistematik taksonlar üzrə araşdırmalar nəticəsində Xəzər sahilinin şimal hissəsində, Samur-Şabran və Xəzər sahili ovalığı, botaniki-coğrafi rayonların ərazisindəki yabanı florasında cuzqun (*Calligonum* L.) cinsinə aid qırxbuğum cuzqunu (*Calligonum palogonoides* L.), ətirşah (*Geranium* L.) cinsinə-dağınq ətirşahı (*Geranium divaricatum* Ehrh.), süddüyəni (*Euphorbia* L.) cinsinə-gürcüstan süddüyəni (*Euphorbia iberica* Boiss.), Bənövşə (*Viola* L.) cinsinə - Xoş bənövşə (*Viola suavis* Bieb.), unutma (*Myosotis* L.) cinsinə-meşə unutması (*Myosotis syevatica* Ehrh. ex Hoffm.), sürvə (*Salvia* L.) cinsinə-ənbərli sürvəsi (*Salvia sclarea* L.), keçiqulağı (*Verbascum laxum* Fillar. et Jav.), qoyunqulağı (*Silene* L.) cinsinə-qumluq qoyunqulağı (*Silene arenosa* C. Koch.), həmçinin paxladən (*Astracantha Podlech.*) cinsinə-noxudvari paxladən (*Astracantha cicer* L.), çoğan (*Gypsophila* L.) cinsinə-şovits çoğanı (*Gypsophila szovitsii* Fisch. et C.A.Mey.), Həlməl (*Zygophyllum* L.) cinsinə-sirkənvari həlməl (*Zygophyllum atriplicoides* Fisch. et C.A.Mey.) və pişiknanəsi (*Nepeta* L.) cinsinə xas Macar pişiknanəsi (*Nepeta pannonica* L.) növlərinin yayılması ilk dəfə tərəfimizdən müəyyənəşdirilmiş və onların yeni yayılma arealları qeyd edilmişdir. Həmin növlər endemik, nadir, relikt, adı “Qırmızı kitab”a daxil olunmuş, eləcə də yem, efir yağlı, dekorativ, alvoldli və dərman bitkisi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Təyin olunmuş müvafiq bitki növlərinin herbariləri Bakı Dövlət Universitetinin Botanika kafedrasının herbari fondunda saxlanılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov A.M. Azərbaycanın ali bitkiləri. I-III cild. Bakı: Elm, 2006, 284 s.
2. Əsgərov A.M. Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər – Embriophyta). Bakı: Teass-Press, 2016, 444 s.
3. Hacıyev V.C., Musayev S.H. Azərbaycanın paxlalı bitkiləri (sistematikas, ekologiyası, filogeniyası, təsərrüfat əhəmiyyəti və s.). Bakı: Elm, 1996, 112 s.
4. Qurbanov E.M. Ali bitkilərin sistematikas. Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 420 s.
5. Azərbaycan florasının lüğəti // Akad. V.C.Hacıyev və b.e.n. T.E.Qasımovanın müəllifliyi ilə. Bak: Elm, 2008, 272 s.
6. Агаджанов С.Д. Флора и растительность приморских песков Азербайджана и их значение для закрепления и освоения песков. Автореф. канд. биол. наук. Баку, 1967, 32 с.
7. Гроссгейм А.А. Флоры Кавказа. М.: Наука, 1939-1967, т. I-7.
8. Флора СССР. М.: АН СССР, 1934-1960, т. I-30.
9. Флора Азербайджана. Баку, Изд. АН Азерб. ССР. т. I-VIII, 1950-1961.
10. Серепанов S.K. Vascular Plants of Russia and Agrosent states the former USSR. North American Branch. Cambridge University. Press. 1995, 992 p.

НОВЫЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ НА ТЕРРИТОРИИ БОТАНИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ РАЙОНОВ ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ КАСПИЯ (в пределах Азербайджана)

Х.З.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

Во время эколо-геоботанических исследований на территории восточной чаеи Каспия (Самур-Шабранской и Прикаспийской низменности) и при изучении гербарных коллекций по семейству *Polygonaceae* (гречишных), *Geraniaceae* (гераниевых), *Euphorbiaceae* (молочайных), *Violaceae* (фиалковых), *Boraginaceae* (бурачниковых), *Lamiaceae* (губоцветных), *Scrophulariaceae* (норичниковых), *Caryophyllaceae* (гвоздичных), *Fabaceae* (бобовых) и *Zygophyllaceae* (парнолистниковых) в 2018-2019 годах были обнаружены новые местонахождения виды из рода *Calligonum* (джузгун горцовидный – *Calligonum polygonoides* L.), *Geranium* (герань раскидистая–*Geranium divaricatum* Ehrh.), *Euphorbia* (молочай грузинский–*Euphorbia iberica* Boiss.), *Viola* (фиалка приятная–*Viola suavis* Bieb.), *Myosotis* (Незабудка лесная–*Myosotis sylvatica* Ehrh. ex Hoffm.), *Salvia* (шалфей мускатный–*Salvia sclarea* L.), *Verbascum* (коровяк раскидистый–*Verbascum laxum* Fillar. et Jav.), *Silene* (Смолевка песчанная–*Silene arenosa* C.Koch.), *Gypsophila* (качим шовица–*Silene szovitsii* Fisch. et C.A.Mey. ex Fenzl.), *Astracantha* (астрagal нутовый–*Astracantha cicer* L.), и *Zygophyllum* (парнолистник лебедовый–*Zygophyllum atriplicoides* Fisch. et C.A.Mey.), которые сохраняется в гербарном фонде на кафедре Ботаники Бакинского Государственного Университета.

Ключевые слова: фитоценоз, ареал, формация, ассоциация, эндемы, систематика, морфология, семейство, род, вид

NEW DISSEMINATION AREAS OF SOME SPECIES OF THE TERRITORY OF BOTANICAL-GEOGRAPHICAL REGIONS IN THE NORTHERN PART OF THE CASPIAN COAST

H.Z.HUSEYNOVA

SUMMARY

In 2018-2019 during ecology-geobotanical researches of the territory of botanical-geographical regions in the northern part of the Caspian coast, when studying herbarium collections of the family *Polygonaceae*, *Geraniaceae*, *Euphorbiaceae*, *Violaceae*, *Boraginaceae*, *Lamiaceae*, *Scrophulariaceae*, *Caryophyllaceae*, *Fabaceae*, *Zygophyllaceae*, New sites kinds from genus and species – *Calligonum polygonoides* L., *Geranium divaricatum* Ehrh., *Euphorbia iberica* Boiss., *Viola suavis* Bieb., *Myosotis syevatica* Ehrh. ex Hoffm., *Salvia sclarea* L., *Verbascum laxum* Fillar. et Jav., *Silene arenosa* C.Koch., *Silene szovitsii* Fisch. et C.A.Mey. ex Fenze., *Astracantha cicer* L. and *Zygophyllum atriplicoides* Fisch. et C.A.Mey., which are kept in herbarium of the departament of Botany of the Baku State University, were found out.

Keywords: phytocoenosis, areas, formation, association, endemics, morfology, systematics, family, genus, species.